

EESTI TEADUSTE AKADEEMIA JA EESTI KIRJANIKE LIIDU AJAKIRI

ELUST JA ELULOOKIRJUTUSEST. JAN KROSSI „PAIGALLEND”*

JUHANI SALOKANNEL

See romaan toob ära mitmeid sensatsioonilisi pealtnägijatunnistusi Eesti saatuseaastatest Teise maailmasõja ajal ning pakub lugejale väga traagilise ja väga eestiliku elu loo, kuid samas arutleb omaeluloolise kirjutamise oluliste küsimuste üle. Omaeluloolisuse probleem saabki teose aluseks.

Põhiküsimus ei ole mitte see, kuidas on inimene oma elu elanud, vaid see, kuidas on eluloo jutustaja hankinud oma teadmise sellest elust, ja see peab olema hästi äraseletatud, et raamat saaks usutav. Tavaliselt avaldab mõju informatsiooni rohkus ja objektiivsus: see, et suurmehe elulool on pikk allikateloetelu ja kirjutajal pikk teenetenimekiri. Kuid, ime küll, „Paigallend” on usutav sootuks vastupidisel põhjusel: tänu informatsiooni hajususele ja selle täielikule subjektiivsusele.

Ullo Paeranna nimelise peategelase elukäiku õpib raamatu kirjutaja tundma, intervjuerides teda mõne korra enne mehe surma 1980. aastatel. Nad on olnud tuttavad juba aastakümneid varem, koolieas, ning kohtunud ka pärast sõda ja Siberit. Ajaline kaar on tohutu, kuid lünklik, ja Ullo isikuluu jääb lahtiseks mitmes suhtes: näiteks ka tema abielulahutuse asjus. Kuid autor tunnistab faktilise aluse nappust, ja kui ta siis nende vähete andmete põhjal hakkab avama Paeranna kurba ja põnevat elusaatust, loob

* Peatükk Juhani Salokandle peatselt ilmuvast raamatust „Sivistystahto. Jaan Kross, hänen teoksensa ja virolaisuus”.

usaldusväärse ja usutavuse nimelt teadmine, et lähtematerjal on puudulik. Kindlus sünnib ebakindluse tunnistamisest.

Ainese subjektiivsus on kahe inimese subjektiivsus: kõik, mida jutustatakse, on kas Paeranna või siis jutustajahäälte teatu või mäletatu. Et Ullo Paerand ja jutustav mina on selgelt kaks eri isikut, siis tekib kujutatu ja kujutaja vahel kahekõne. Üks teadmise katke on pärit Paerannalt, teine aga kuulub kirjutajale. Selle kahekõne edenedes võtab kuju Ullo elukaar – see tuuakse ära traditsioonilises järjestuses algusest lõpuni, noorusest vanaduse seni – ja ühtaegu koguneb andmestik ehk pilt Eesti riikliku iseseisvuse kaotamisest.

Sedamööda, kuidas jutustuse edenedes lisandub teadmine, kasvab ka selle kaalukus. Juba loo alguses tõstab Paeranna kogu romaani peategelaseks lihtne asjaolu, et tema erakordne andekus on kirjutajale muljet avaldanud. Niisiis lisab Kross oma rahvuslike suurmeeste galeriisse jälle ühe tegelaskuju, seekord oma noorpõlvesõbra järgi joonistatu. Hiljem saab Paerand raamatus uue ülesande, sest osutub sõnatuks tunnistajaks ja pealtnägijaks, kui saabub rahva saatusehetk. Ja lõpuks, Paeranna täiskasvanu- ja vanadusaastatel ehk nõukogude võimu aastakümnetel tahab kirjanik näha tema eluhoiakus rahvuslikku sümbolit ja üldistust.

„Mesmeri ring” ja „Paigallend” on need kaks Krossi romaani, mis kirjeldavad kaasaegsete tunnistuste põhjal Eesti sovetiseerimist. Kuid 376-leheküljelises „Paigallennus” keskendutakse rahvuslikule tragöödiale ainult mõnekümnel leheküljel. Kõik ülejäänud sajad leheküljed jutustavad Ullo Paeranna elukäigust ja sellest, kuidas see kirjutajale teatavaks saab.

See teebki elulookirjutuse problemaatika „Paigallennus” nii tähtsaks. Raamatu üldine ja rahvuslikult oluline aine on tõesti kaalukas, kuid niisama palju kui aine ise huvitab Jaan Krossi, kuidas sellele läheneda.

Aga nüüd on Ullo jutustus tirinud mu asjade arengust kaugele ette. Mis näitab, et isegi sellise kindlateljelise asja kirjeldamisel nagu ühe inimese elu põrkab motiivilis-temaatiline vaatlus kronoloogilisega kokku ja piirid murenevad ja värvid valguvad segi ja metodoloogilisest puhtusest ei jää midagi järele. Nii et tagasi sügisesse 1936!¹

Seda, et küsimus *mis* on niisama tähtis kui küsimus *kuidas*, rõhutab veel üks seik. Tegelikult ei ole „Paigallend” päris dokumentaalromaan, kuigi tahab niisugust muljet jätta. Raamat ei ole kirjutaja loodud kogum erinevatest iseseisvatest allikatest, elementidest, mis on autentsed, ehtsad tekstid või muu informatsioon. Seda lugeja kohe ei märka, sest raamatus nimetatakse ikka ja jälle intervjuerimist ja, nagu öeldud, Ullo ja tema küsituleja räägitul tehakse autori kinnitusele selgelt vahet.

Ullo ja jutustaja vaheline piir on siiski lünklik, ja seda Ullo suunas: tema tegelaskujus on palju rohkem fiktiivset, kui romaan seda otse välja ütleb. Ja see pole veel kõik: Jaan Kross on mõnelgi korral erinevates seostes tunnistanud, et pani Ullo tegelaskujusse üsna palju iseennast.

See üllatab, sest „Paigallennus” juba on Krossi moodi mees, see Ullo intervjuerija. Nende kahe tegelaskuju vaheline erinevus, lausa vastandlikkus, on romaani ülesehituses keskne tegur.

¹ J. Kross, Paigallend. Tallinn: Virgela, 1998, lk 151.

Ullo Paerannale iseloomuliku, nii oma kui laenatu juurde tuleme veel tagasi, praegu aga täpsustagu nimetatud avastus raamatu loomust: see on tegelikult palju vabam, fiktiivsem kujutus inimestest ja ajast, kui väidab end olevat. Teiste sõnadega: täpsetel intervjuudel ja kaasaegsete tunnistustel põhineva dokumentaalromaani asemel on raamat pilt niisugusest dokumentaalromaanist. Seepärast jälgib ta nii huvitatult ja detailselt oma kirjeldatud eluloo väljakujunemist, uurib seda, kuidas Ullo Paerand ehitab kuulaja ees üles oma eluloo, ja ühtaegu sedagi, kuidas kuulaja ehitab kuuldu ja mäletatu, aga ka oma järelduste ja kujutluste alusel üles oma versiooni Paeranna eluloost.

Tunnistaja pilk

„Paigallend” jutustab, kuidas Eesti kaotas Teise maailmasõja käigus iseseisvuse, ja see esitatakse riikliku ning rahvusvahelise poliitilise küsimusena. Vastav temaatika on ilukirjandusliku teose seisukohalt vägagi abstraktne.

Väliseesti ilukirjanduses ja mälestustes kogeb kodumaa kaotust või uue kodumaa leidmist omal nahal enamasti tavaline lihast ja verest inimene. Temast sai selles ajaloo suures pöördes objekt või ohver, ta küüditati, ta läks maapakku või saadeti rindele. Praegu aga tegutsevad näitelaval poliitilised figuurid kuni suurriikide juhtideni välja. Rahvusvahelise õiguse asjus võtab oma seisukoha romaangi. Jutustanud Eesti okupeerimiseni viinud sündmustest, ei lepi „Paigallend” ainult tõdemusega, et nii läks, vaid peab kohut ja mõistab karistusi. Raamat esitab Jaan Krossi hilisloomingu juhtmõtte: Baltimaade iseseisvuse kaotamises ei tohiks süüdistada ainult Nõukogude okupante, vaid ka Lääneriike, kes lasksid Stalinil kogu ala oma huvifääri arvata. Lääneriigid tegid järeleandmisi koguni neljal korral: kõigepealt kolmel liitlasvägede konverentsil veel sõja ajal, ja hiljem, kui allkirjastasid 1947. aastal Pariisis lõpliku rahulepingu.

Süüdistus on ränk, kuigi „Paigallend” ei esita seda niisama karmilt ja niisama kalgil häälel kui „Mesmeri ring”, mille keskse tegelase käekäik vangilaagris ja Siberis lugejat vapustab ja liigutab. „Paigallendus” on sõnumil tugev mõju sellepärast, et okupatsioonini viinud erinevate osapoolte tegevus on dokumenteeritud nii täpselt ja nii üllatava nurga alt.

Ajaloo pöördpunkte kirjeldades otsivad ajakirjanikud üles pealtnägijad ja konstrueerivad nende tähelepanekute põhjal terviku, mida ühel tunnistajal oleks niisama võimatu tabada kui kärbest laes, nagu on kombeks öelda. „Paigallend” esitab tunnistaja, kes üksi ja ainsa inimesena nägi oma silmaga peaaegu kõike. See mees on Ullo Paerand.

Paerannal on tumma või vähemalt väga vaikse tunnistaja positsioon. Ta oli noor tagasihoidlik ametnik Eesti Vabariigi haldussüsteemis, täitis abilise ülesandeid, aga kesksel kohal: riiginõukogus peaministri sekretäri abilisena. Nii liikus ta vabalt ministrite kabinetides ja riigiametite koridorides ning juhtus sageli olema õigel ajal õiges kohas. Ta tervitas kättpidi koguni kaht värskelt ametisse asunud peaministrit: kui valitsust juhtima valiti kõigepealt Nõukogude Liidule sobiv ja siis Nõukogude Liidu poolt määratud mees. Ta jälgis Punaarme lisakontingendi piiriületamist Narvas 1940. aasta juuni alguses; see oli üks Eesti valitsuse mitmetest järeleandmistest. Aga ta oli

juures ka siis, kui pisut rohkem kui nelja aasta pärast püüti meeleheitlikult taastada Eesti iseseisvust – tagasitõmbuvate sakslaste ja sissetungivate venelaste vahel – ja nimelt tema luges maailmale viimase ingliskeelse raadio-sõnumi, milles hukkuv riik püüdis oma kitsikuses abi saada.

Nii vaatas ta pealt okupantide tulekut:

Me peatusime valveposti sini-must-valge vöödilise putka juures, kümme meetrit siinpool metall-lattidest traatväravat. Värava kaudu läks maantee üle kahe traataia vahelise kümne meetri laiuse vööndi ja siis läbi sealpoolse traatvärava ning suundus üle halli lagemaa itta Jamburgi poole. Maanteel ja kahel pool maanteed seisid seal heleda suvise taeva all veoautode ja soomusautode kolonnid. Veoautodel tääkide helkides à kaksikümme meest. Soomusautodes kindlakstehtamatu arv. Kolonnide vahel seisid ja askeldasid punaste lipukestega sõdurid, nähtavasti liiklusjuhud kohe algavas voolus. Ja samas see algaski. Minu randmekell näitas 6.43 – kui seal kuskil hõigati mingi käsklus. Samal ajal, kui valvurid väljusid kummalgi pool piiri oma putkadest ning hakkasid avama väravaid, käivitati autode mootorid. Kusjuures kõik mootorid ei käivitunud. Mitmed karburaatorid kukkusid hirmsasti paakudes kõhima ja masinad ei liikunud paigast. Aga suurem osa läks muidugi veerema, nii et printsiip sai mulle selgeks: kümnemasinased lõigud jalaväge vaheldumisi kümnest soomusautost koosnevate lõikudega. Hulk aega enne – aga võib-olla ka ainult parkümmend sekundit enne, kui esimesed masinad sealpoolsest väravast välja ja siinpoolsest sisse sõita jõudsid, tõi kerge idatuul meieni valdava ja vööra vene bensiinihaisu pilve. Masinate umin lähenes meile kõigis ihurakkudes tajutavana, masinate tõstetav tolm ei olnud veel meieni ulatunud, piirivalve poisid seisid valvel – siis pöördus Laidoner oma saatjate poole ümber. Ma seisin kolm sammu tagapool, meie vahel kaptenite Jaaksoo ja Hindi vaheline tühi koht, nii et ma nägin ta suu liikumist ja kuulsin täpselt, kuidas ta ütles:

„Mu härrad, ma loodan, et see, mida me oleme siin kaksikümme aastat ehitanud – peab tarviduse korral ka kakssada aastat vastu.”²

Dramaatilised olukorrad jäävad lugejale meelde, nagu ka esimese kommunistliku valitsuse peaministri Johannes Vares-Barbaruse ja mitme teise poliitiku isikukujutus. Tasub siiski jälgida üht vaikset, kuid visa liini romaanis: kolmanda võimaluse otsimist.

Mis kolmas võimalus? Kui kaks esimest võimalust Teise maailmasõja aastate Eestis olid Vene või Saksa okupatsioonivõim, siis kolmas oli muidugi iseseisvus, selle säilitamine või tegelikult selle taastamine.

Eestis ei räägitud ulatuslikust vastupanuliikumisest nagu Norras või Prantsusmaal, kuigi prantsuskeelse sõna *résistance* on välja mõelnud eestlane. See mees, Boris Vilde, elas Prantsusmaal ja oli seal vastupanuliikumise kangelasi. Vastupanuliikumise koondamiseks oli esimene punane aasta Eestis liiga lühike aeg ja kolm aastat Saksa okupatsiooni liiga ränk. Ettevaatlikku, aga sihiteadlikku tegevust Saksa okupatsiooni ajal siiski oli, eesmärgiks tagada Eesti põhiseaduslike institutsioonide jätkuvus ja kombata ühendusi lääneliitlastega.

² J. K r o s s, Paigallend, lk 225.

Kolmas võimalus ei saavutanud kaugeltki oma eesmärgi ega leidnud pärast Nõukogude korra taaskehtestamist Eestis jätkajaid. Kuid kolmanda võimaluse nimel tegutsenute sõjaaegsel ühendusepidamisel oli oma tähtsus väliseestlaste hulgas, kui püüti kindlustada riiklike institutsioonide jätkuvus Lääneriikides. Üks osalisi selles tegevuses – just sellepärast sakslased ta vangistasidki – oli Jaan Kross.

Mina ja Ullo

Tekstis räägib ja kirjutab „mina” ning möödaminnes selgub, et ta nimi on Jaak Sirkel. Nimi tundubki ebaoluline, sest see Sirkel paistab olevat teistsugune kui varasemate teoste Sirkel. Muidugi on ta Krossi moodi, aga nüüd on tegemist elatanud Jaan Krossiga, sest aeg, millest alates „Paigallennu” sündmusi kirjeldatakse, on romaani tegelik kirjutamise ja ilmumise aeg – 1990. aastad. Elatakse niisiis uues Eestis. See selgub vaid mõnest vihjest. End professionaalseks kirjanikuks tunnistanud mina kõneleb põgusalt oma teistest töödest ja *deadline*’ist – niisuguse nimega kubjast nõukogude aja kirjanikul ei olnud, kuigi kuppjaid oli rohkem kui tarvis.

Vana Sirkel ongi ilmselt noore Sirkli ja Peeter Mirki järel kolmas variatsioon sellest *alter ego* identiteedist, mille kapriisse vaheldamisega Jaan Kross taotleb oma jutustajahoiakule vabadust ja juhatab lugejat piiritõmbamisel *facta* ja *fictio* vahel. „Paigallennu” kirjutav hääl määratleb end kõige täpsemalt siis, kui kõneleb Wikmani gümnaasiumist. Seal tutvus ta Ullo Paerannaga ja kool paistab ka muidu talle tähtis olevat. Niisiis on tegemist romaaniga „Wikmani poisid” meeleoludega, kui mitte lausa järgmise osaga.

Või õigemini täiendusosaga. „Paigallennus” kirjeldatud elukäik on selline, et nõukogude ajal oleks sellest raamatukaante vahele jõudnud ainult algus.

Algus ehk Ullo Paeranna kooliaeg maalib pildi nukrast noorpõlvest. See isast hüljatuna vaesuses kasvav andekas poiss on sedavõrd eriline, et kõrvaltegelase koht Jaan Krossi loomingus kuuluks talle nagunii. Kuid siis jõutakse Teise maailmasõja aastatesse, mil Ullo osutub ajalooliste sündmuste vaikseks tunnistajaks. Nüüd sobib ta instrumendiks, vahendiks, mille abil kirjanik toob elavat konkreetset nõudvasse teksti suured ja tähtsad, aga iseenesest väga abstraktsed poliitika ja rahvusvahelise õiguse küsimused. Nii saab ka Ullo kolmas eluetapp romaanis kui tervikus eelnenuist erineva tähenduse. Täiskasvanuea tööaastad elab Ullo omamoodi sisepaguluses, millest kujuneb võrdpilt kogu eesti rahva vaimsele hoiakule Nõukogude okupatsioonioludes.

Kolm eluetappi niisiis: kõigepealt pakub romaan üksnes erilise, omanäolisusega huvipakkuva tegelaskuju, siis kasutab teda vahendina, käsitledes suuri teemasid, ja kolmandaks antakse talle teisi, kuid niisama tähendusrikkaid asju kujutava sümboli roll.

Kolmandas eluetapis teenib see kooliaastate talent endale elatist kohvritehase värvijana ja viimistleb oma karjääri jooksul kümneid tuhandeid kohvreid – kuigi tal endal vabadust reisida ei ole. See võib tunduda juba pisut liigagi näpuga näitamisena. Ja Ullo vaba aja harrastustega on niisamuti: õhtuti korrastab ta oma margikogu ja ehitab vanade kahurite mudelid.

Postmargid viisid kunagi kirju üle piiri, aga nüüd, tembeldatutena, kasutatutena, seisavad nad vaikselt mappides. Ja kahuritega võiks purustada müürid, kui nad ei oleks ainult mudelid, kujutised...

Kuid mõistagi mahuvad nii see töö kui ka harrastus igati realistliku tegelikkusekujutuse raamidesse. Nõukogude Liit, see kõikide võimaluste maa, nagu öeldi, pani inimesed olukorda, kus nad tegid nende jaoks kõige veidraidki töid: luuletajad kütsid keskküttekatlaid ja endised ajakirjanikud pidasid bussidispetšeri ametit. Paljud Eestis otsisid endale kindluse mõttes töökoha, kus varasem koolitus või keelteoskus välja ei paistnud. Niisugustes oludes õitses kõikvõimalik harrastustegevus, sest midagi muud peale aja inimestel ei olnudki. Kui üht huvitas tugitoolisport, teist okultism ja kolmandat koortekasvatus, siis võis Ullo Paerand väga hästi XVII sajandi kahureid uurida ja tuttava juhatatud metallitöökojas suurtükitorusid kokku keevitada.

Ullo Paeranna anne läheb raisku, „Vastutuulelaeva” peategelane Bernhard Schmidt aga suudab oma võimeid rakendada, invaliidistumisest hoolimata. Ometi on neis meestes palju sarnast.

Sugulasteosed

Kõige dramaatilisem ajalooopööre, mille tunnistajaks pealtnägijana on Ullo Paerand, seostub valimistega 1940. aasta suvel. Ollakse valimiste keskkomisjonis, kui valimisedelid rautatud puukastides üle maa kohale tuuakse. Ullo hakkab esimest neist avama. Siis tormab kohale Venemaa eestlasest julgeolekumees, kastid viiakse ära ja kommunistide valimisvõit kuulutatakse välja, ilma et kaste üldse avataks.

See paljastab nõukogude võimu tegelikud kavatsused nii valimiskomisjoni ametnikele kui lugejale – kuid mitte „Paigallennus”, vaid „Mesmeri ringis”. Stseen on selles raamatus.

Ullo Paerand esineb niisiis ka Krossi teises romaanis, möödaminnes, kolm aastat enne seda, kui sai valmis tervenisti temale keskenduv teos. Vahejuhtum sobib hästi „Mesmeri ringi”, mis näitab stseen-stseenilt, kuidas toimus Eesti sovetiseerimine. Kuid rohkem seal Ullo Paerannast ei räägita, ja ka põhjus tundub väga loomulik, sest tema elas Tallinnas sootuks teistsugust elu kui Tartu üliõpilased „Mesmeri ringis”.

Põhjendatumalt on „Paigallend” seotud romaaniga „Wikmani poisid”: Ullo Paerand ja Jaak Sirkel olid koolikaaslased ja nad said sõpradeks, kuigi Ullo oli Jaagust mõne aasta vanem. Ühine noorus – seda kirjeldatakse ka järgmises romaanis väga põhjalikult – muudab „Paigallennu” ja „Wikmani poisid” rööbititeosteks. Nende raamatute ilmumise vahel toimunud kodumaa iseseisvumine on andnud kirjanikule nii palju uut väljaütlemise ruumi, täieliku sõnavabaduse, et alles nüüd võib ta kasutada kogu seda käsitlemist väärt ainekku, mida kooliaegadest mäletab.

Kuid palju ühist on ka väljendusviisis. „Paigallend” algab rabeda repliigiga, otsekui poole pealt: „Niisiis lood mu vanast sõbrast...” See võte ja teised samasugused teevad romaanist „Wikmani poiste” rööbititeose ka kirjanikusliku näo ja väljenduslaadi poolest.

Jutustaja tujukatele etteastetele lisaks on kahele teosele ühine üllatav ajalooline ja temaatiline kärbe lõpus: vanem romaan hüppab viimastes peatükkides äkki peategelase abituuriümiaastast sõjaaega, uuemas aga heidetakse lugeja ette kummaline Ullo Paeranna enda koostatud käsikiri. Vorm, mida teos on lugeja ootuste kohaselt kaua kasvatanud, puruneb hetkega.

Niisugusel mõral väljendusviisis on oma selge siht. Nii lõhutakse kunsti-teose ehedus, omaette tervikuks sulgub vorm, mis lahutab ja eristab selle ülejäänud maailmast. „Paigallend” tahab „kunsti” ja „elu” igaveses piiritõmbamises olla mõlemat. Ilu otsib alati tasakaalu ja sulgub seetõttu kergesti oma sümmeetriasse, ning selle tõe järgi käivad enamasti nii elu kui elulugu. Kuid Ullo Paeranna eluloo kirjutaja ei taha seda, tema tahab avada oma teose inimlikule poolelijäetusele ja katkendlikkusele – ja ennekõike oma mälupiltidele ja nende puudulikkusele, nagu ka tema ja Ullo teineteisemõistmise probleemidele. Ullo käsitsi kirjutatud tekst, mis romaani lõpetab, toob need kommunikatsiooniraskused selgelt nähtavale.

Ja inimlik poolelijäetus ei ole ainus seik, mida romaanivormi lõhkumine meile siin meenutada tahab. Loo lummuse haihtudes lugeja virgub ja temas aktiveerub inimlik õiglusetunne. Ullo Paeranna elu ei ole ainult üks ääretult nukker lugu, vaid selles avaldub kogu rahvast tabanud karjuv ülekohus.

Portreesari

Krossi teoste peategelased on eriline rida erilisi mehi, samal ajal kui Eesti ajaloo üldiselt tunnustatud suurkujusid kujutatakse kõrvaltegelastena. Neid kõrvalt ja möödamindes nähtuid on keiser Aleksander I-st kuni pastori ja keeleteadlase O. W. Masinguni. „Paigallend” jätkab kuulsuste galeriid, lastes hetkeks vilksatada malesuurmeister Paul Keresel, kuid keskendub tõsisemalt esitlema oma peakangelase silmade läbi neid Eesti poliitikuid, kelle käes oli riigi saatus ajal, kui Eesti kaotas oma iseseisvuse – ja kes kaotasid ise seejärel kas oma maine või elu või korraga mõlemad.

Esimene neist oli 1930. aastate lõpus peaministriks olnud Kaarel Eenpalu. Nagu Ullo Paerand ja tema kujutaja romaanis tõdevad, sai Eenpalust Eestis kogu nõukogude ajaks keelatud ajalugu. Jaan Krossi esimestes omaeluloolistes teostes ta siiski esineb, kui noored Jaak või Peeter temast karikatuure joonistavad või vemmälvärssse kirjutavad. Eenpalus isikustus Pätsi vaikiv ajastu, mis lõpetas Eestis demokraatia ja kutsus vabameelsed intellektuaalid – Krossi nende hulgas – vastupanule. Kuigi paljud endise aja poliitikud on iseseisvuse taastanud Eestis jälle ausse tõstetud, on Eenpalu jäänud meheks, kes tahtis teha Eestist politseiiriigi. „Paigallend” loob temast tegelaskuju, mis seda mainet ei muuda, kuid annab talle tema karminäolisuseksi inimliku sisu.

Põhjalikum uurimine sünnib hiljem, esimese punase valitsuse peaministri. On selge, et mehel, kes sõitis Moskvasse paluma, et Eesti võetaks vastu nõukogude rahvaste perre, ja pöördus siis rõõmust üle keedes koju tagasi, pidi olema eriline loomus. Kuid see mees – Johannes Vares-Barbarus – oligi põhjani vastuoluline isiksus.

Ta oli seltskonnaarst ja pahempoolne luuletaja. See ühendus ei ole isenesest maailmas erandlik: kes oskaks ärritada kodanlast paremini kui ko-

danlane ise, kui ta nii otsustab. Ei tohiks ka unustada eesti haritlaskonna pahempoolsusesümpaatiat. Kuid Vares-Barbarus ei rahuldunud pelga sümpaatiaga, tema pommitas maa parempoolseid võimukandjaid oma lihvimata luule täie jõuga.

Lihvimata tekst see saksa ekspressionismist innustust saanud luule tõesti oli, ja seda Ullo Paerand ka märkas. Noor mees kirjutas ka ise ja üks luuletus lõi talle esimese kontakti Vares-Barbarusega juba enne kriisiaegu. Paeranna kaudu kujutab „Paigallend” selle kummalise mehe vastuoksusi aja-looraamatust sügavamaltki.

Seltskonnaarstil oli jõuka moega maja supellinnas Pärnus, aga mässu-meel paistis silma ta praksiseski: Vares-Barbarus ravis nooblite daamide kõrval ka aguli vaeseid, ja neid tasuta. Vihasest mässajast, nagu me neid ette kujutame, erines selle mehe *habitus* täiesti: ta oli lõdva ja heatahtliku olekuga, ümmarguse näoga püknik. Võiks arvata, et niisugune kuju armastab mõnusat äraolemist, kuid Ullo Paerand paneb tähele, et arst raskusi ja vastumeelseid olukordi mõnes mõttes koguni naudib.

Niisuguse kummalise masohhismiga annab romaan lugejale võimaluse seletada Vares-Barbaruse hilisemat poliitilist tegevust, näpuga näitama tekst siiski ei hakka. Süvapsühholoogilisele tõlgendusele lisaks tuleb ridadest üks ja teine kord esile ka arstist luuletaja edasise teotsemise teine põhjus: ja see põhjus on pahempoolsete intellektuaalide idealism. Tema tähtsaim eesmärk oli protest parempoolse diktatuuri vastu, ja selleks on temasugused vaimu-inimesed alati otsinud „demokraatlike jõudude” tuge ja koondumist. Vares-Barbarus leidis võimsa jõu idapoolsest töörahva riigist, kellega ta vähemalt alguses lootis läbi rääkida ja erinevaid asju rahulikult koordineerida. Kui partner siis pärast väikese sõrme saamist sundis uut peaministrit rahvale ette lugema valmiskirjutatud kõnesid ja allkirjastama oma maa kultuuri hävitavaid otsuseid, tabas nukrat püknikut õudus ja meeleheide.

Näidates seda Ullo Paeranna silmade läbi, tahab „Paigallend” mõista, mitte hukka mõista, kuigi kaasajooksikutele raamatus enamasti armu ei anta.

Vares-Barbarus suri 1946. aastal kas oma käe läbi või KGB kuulist. Seda on Eestis üldiselt alati teatud, nõukogude ajal muidugi kuulujutuna. Romaan nendib seda, kuid ei lisa mõistatusele uusi detaile.

Üks teine romaanis esitatud sündmustik on siiski, tahaks öelda, ehtsalt krossilik. Kui Nõukogude Liit hakkab aegsasti enne sõda Pärnu härrasmeest värbama, pidades silmas tema tulevasti ülesandeid, siis tehakse seda väga keerukal ja kirjanduslikul moel. Vares-Barbarusega võetakse ühendust välismaareisil, talle antakse aega ettepanekut kaaluda, vastuse peab ta andma erilises märkide keeles. Ametlikult tellitakse temalt kavand eesti lüürika tõlkeantoloogiaks vene keeles. Luuletajate järjestus sisukorras peab teatama kokkulepitud viisil vastuse.

Kuidas nii, ei ole dokument?

„Paigallend” tundub olevat täiesti dokumentaalne romaan. Ullo Paeranna elukäigu edenedes kerkib möödamines esile mitmesuguseid saatusi, ja siis astuvad raamatu kõrvaltegelased üles oma õige nime all. Mõned näited.

Ühes 1944. aasta sügise lahingustseenis mainitakse noort sõdurit, kes kannab veel Soome armee mundrit; see mees on Raimond Kaugver, hilisem kirjanik, kelle „Nelikümmend küünalt” on ka soome keelde tõlgitud. Samal ajal kokkukutsutud Otto Tiefi valitsusse, kes püüdis taastada Eesti iseseisvust, nimetati haridusministriks Arnold Susi – hiljem viidi Susi Siberisse, kus ta sõbrunes Aleksandr Solženitsõniga ja mõjutas oluliselt tema arusaamu. Sama valitsuse aegne riigikontrolör Oskar Gustavson sooritas enesetapu, hüpates NKVD hoone neljanda korruse aknast alla Pika tänava munakivisillutisele.

Kuid koos kesksimate tegelaste nimedega viiakse lugeja fiktsiooni. On mõistetav, et kirjanik tahab vahetada lähedaste noorpõlvesõprade ja sugulaste nimed: see vabastab ta kirjaniku rolli jaoks sõbra, poja või vennapoja rollist. Ullo Paeranna kuju puhul antakse tegelasele uus nimi, kuid dokumentaalne alus saab töötuluse käigus muudki täiendust. Nagu juba nimetatud, see tegelikult erandlikult andekas ja omapärane persoon on saanud iseloomulikke jooni oma kujutajalt, nii üllatav kui see ka on.

Töötulusest annab romaan otsekui silma tehes vihje – ja niisugune juhatav vihje ei ole Jaan Krossi loomingus hoopiski esimene. Seekord on juhtlõng aga iseäranis äratuntav ja naljaga pooleks, mis kinnitab, et 78-aastane kirjanik on niisama virge, nagu oli see neljakümneseks saanu, kes tõi ilmale hoogsa nukuteatri jandi Odüsseusest.

Romaani 27. peatükk on kursiivis trükitud sisetekst ja jutustaja kinnitab, et see on Ullo Paeranna sõja-aastatel kirjutatud novellikatsetus, ja et ta tahab selle paberi oma jutustusele lisada, kuigi kahtleb, kas see raamatu kompositsiooniga sobib.

Novelli nimetuks jääv jutustajamina kohtub Tallinnas ühes kohvikus tuntud kirjandusnimese noore naisega, kellele pakub seltskonda pisut vanem härra nimega Arthur Valdes. Mees ütleb, et tal on kaasas kiri Friedebert Tuglasele Tartusse, aga et on Saksa okupatsioon, siis ei saa ta seda ära viia ja palub jutustajalt abi. Jutustaja nõustubki, ta kohtub Tuglase naisega ja annab kirja temale: pisut hiljem eitab Elo Tuglas, et on üldse kirja saanud.

Seda novelli võiks analüüsida nagu esseed. Lühidalt öeldes on tegemist kirjandusliku naljaga, ja väga osava kirjandusliku naljaga. Novell on vastus Tuglase 1916. aastal avaldatud novellile – kuid sugugi mitte esimene vastus eesti kirjanduses. Tuglase peategelane Arthur Valdes, Esimeses maailmasõjas Briti vägede koosseisus Yperni all langenud eesti kirjanik, on juba mitugi korda surnuist üles tõusnud, temast on kujunenud kirjandusliku mängu inspireeriv objekt. Nüüd siis astub mängu ka Jaan Kross.

Jah, tõesti Jaan Kross ja mitte Ullo Paerand. See on lugejale selge – Paerand oli paljudes asjades andekas, kuid sulemeistrina siiski mitte virtuoos.

Kui teeserva on pandud viit, siis tuleb vaadata selles suunas. Silma jäävad muudki romaani sisetekstid. Neist paar on pikad luuletused, millest mõistagi kinnitatakse, et need on Paeranna kirjutatud. Luuletusi kommenteerib ja annab neile taustad raamatu jutustaja ehk Jaak Sirkel, ja kommentaaride juures tasub seisatada.

Esimene luuletus seostub loomulikult moel äsjakirjeldatud sündmustega, 15-aastase Sirkli ja kurameerimisikka jõudnud Paeranna suvemälestustega, on ju nende kahe prototüübid omal ajal kirjandusest palju rääkinud. Siis libisetakse märkamatu prototüüpide järgimisest nende modifitseerimisele.

Luuletus on riimis, loob ühtaegu humoristlikult ja sensuaalselt idamaise meeleolu.

Luuletuse on Sirkel säilitanud „juhuste ja vasturääkivate tunnete ajal, nostalgia ja pieteedi, naeruvääristuse ja haletsuse, kuid kindlasti ka imetluse ajal”. Sirkel ei pea seda sisult kuigi sügavaks, kuid just „sõrmeosavuse märgina oli see omal ajal üsna omanäoline teos – nooruki tehtud elevandiluunikerdu Alveri „Tolmu ja tule” *et cetera* alles kujunevate maastike peidust”. Teiste sõnadega, Betti Alveri luule mõjutused olid näha, kuid muidugi ei ole sel ajal alles oma hääle leidnud naislüürik otseselt õpetaja rollis, vaid pigem kongeniaalne teenäitaja.

Selle luuletuse puhul vestlevad jutustaja ja Ullo luuletagemise teooriast ja esitatud poeetika ideed on kõike muud kui nooruki otsingud, need on läbimõeldud seisukohad.

Tartu Ülikoolis peetud loengutel „Omaeluloolisus ja alltekst” selgitab Jaan Kross, missugused tekstid romaanis on Ullo prototüübi sulest ja missugused autori omad. Raamatus Ullo intervjuerijaks nimetatud Jaak Sirkelit ei mainita. Teose mängureglid enam ei kehti. Mäng on läbi ja nüüd seistakse mänguplatsi serval. Kirjanik tunnistab, et Valdese novelli autor on tema, ühe väikese Nibelungide luuletuse aga kirjutanud Ullo, kuid kirjanik vihjab, et täiendas seda. Eespool nimetatud pika luuletuse kohta ei ütle kirjanik aga sõnagi.

Niisamuti jättis ta oma loengutel nimetamata oma teistegi teoste olulisi omaeluloolisi elemente – tegemist ei ole ju kohtusaali, vaid ülikooliga. Kirjanik võis südamerahuga mängida edasi oma teoste mängu, vaheldades väljamõeldut tegelikuga, teha oma loengust selle mängu järjekordne versioon. Nõnda siis ei seistudki mänguväljaku serval, kui mäng läbi oli; kirjanduslik mäng, milles kirjanikul on mitmeid rolle, hääli ja kujusid, tundub peaaegu et lõppematu.

Teine romaani pikk luuletus on vabavärsis ja äratav poliitilisi mõtteid.

Luuletuse ajend on 1941. aasta suvest, kui sakslased vallutasid Kreeka. Seal sai kangelaseks nooruk, kes ei suutnud vaadata pühas paigas võorast sümbolit ja kiskus natside lipu Parthenoni templi eest maha. Luuletus kõnetab kangelast ja arutleb teiste võla üle tema ees.

Luuletusele lisaks jutustatakse Ullo Paeranna nähtud sarnasest juhtumist Saksa okupatsiooni viimastel tundidel Tallinnas. 1944. aasta septembris näevad Paerand ja teised tänaval liikujad, kuidas Pika Hermannini tornis langetatakse ootamatult Saksa haakristilipp ja selle asemele kerkib sini-mustvalge Eesti lipp. Eesti sõjaväe vormis kapten jääb seisma ja annab eemalt lipule au. Sealsamas tõmbab *Sturmbannführer* tema taga kabuurist püstoli ja laseb noore ohvitseri maha.

Loo jutustab Paerand ja ka luuletuse kohta ütleb romaan, et selle kirjutas tema. Romaani lugeja võiks selles kahelda, ja selles võiks kahelda ka loengu kuulaja, kuid luuletus on siiski Paeranna oma, sest ausalt öelda on see Krossi luuletustest palju viletsam ja seal puudub krossilik ironia.

Sellegipoolest – romaani on sigenenud niisugune luuletus, sellest saab romaani osa ja see hakkab omandama erinevaid tähendusi. Omaeluloolisuse järgimine ja valik on siiski teisejärgulised, tähtsam on see, kuidas toimib niisugune element tervikus ja mida tervik öelda tahab. Romaani jutustajahääl Jaak Sirkel mõtiskleb lipu allakiskumise luuletuse üle seoses Eesti lähiaja-

looga: missugust mõju oleks see avaldanud erinevatel sõjajärgsetel aastatel ja kas luuletusel oleks olnud võimalusi trükis ilmuda.

Oli Ullo lipuluuletus kirjutatud kui sügaval nõukogude ajal tahes ja rippugu ta küljes milliseid tahes „vajalikke” punanibulaid – need ripuvad seal ainult selleks, et luua teoreetilistki äratrükimismõimalust ridadele

*Ka mina olen näinud
võõraid lippe
kantsikuhoopidena
kaljukantsi kõrgeimast tornist
need näkku löid³*

Ullo Paerand ei püüdnud seda luuletust avaldada, nagu ka ei ühtegi teist nõukogude ajal kirjutatud, tõdeb jutustaja. Kuid me teame, et Jaan Kross tahtis saada kirjanikuks, ja mäletame, kui kõnekad olid tema luulekogudes teksti dateeringud.

„Paigallenu” autor on seega toonud oma ulatuslikku Eesti lähiajaloo kujutusse kaks portreed eesti luuletajast ja eesti luulest.

Esimene, see Alveri vaimus luuletus, on kindlasti autoportree. Luuletust oma romaani võttes laseb autor lugejal pilgu heita noore Jaan Krossi kirjanduslikku töökotta: niisugused on värsisepa ametioskusega kaasnevad küsimused.

Teine luuletus on Paeranna sulest või tegelikult ükskõik kelle asjaarmastaja sulest – autoril ei ole kirjaniku identiteeti ja autori isik ei paku siin huvi. Tähtis on hoopis see, kuidas luuletus mõjub, ütleb, mis tal öelda on. Ka luuletusena, üksiku luuletusena, annab ta pildi luuletamisest nõukogude ajal: lugeja näeb, kuidas pidi kirjanik tegeliku sõnumi salakaubana sisse tooma.

Tähtis asi, aga ei midagi uut enam siis, kui „Paigallend” ilmus: Eestis 1998 ja Soomes 1999.

Käsikirjast tõlkinud PIRET SALURI

³ J. Kross, Paigallend, lk 347.